

Жосан О.Е.

*Кіровоградський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти*

МЕТОДИ АНАЛІЗУ ШКІЛЬНОГО ПІДРУЧНИКА: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Розглядається теоретичний аспект проблеми відбору методів аналізу, критеріїв та індикаторів оцінювання шкільної навчальної літератури.

***Ключові слова:** якість освіти, підручникотворення, методи експертизи шкільної навчальної літератури, вимоги до сучасного підручника.*

Постановка проблеми

Проблема якості навчальної літератури в усі часи й епохи привертала увагу педагогів. Вагомим внеском у розв'язання багатьох питань цієї проблеми є праці Я.Коменського, який уперше обґрунтував необхідність системної роботи над змістом і структурою підручників, які, на його думку, мають бути для кожного класу. При цьому підручник має послідовно розкривати зміст навчання, відповідати віковим особливостям учнів, не лише повністю пояснюючи свій предмет, а й виконуючи розвивальні та виховні функції доцільними для кожної ланки школи способами. Цього можна досягти шляхом удосконалення навчальних книжок, установивши докладні закони щодо їх написання, зокрема, дбати не про припущення, а про поліпшення книжок, не допускати плагіату. Навчальна книга не має являти собою збірку всіляких висловлювань, цитат чи посилань, бо це одночасно відбиває бажання читати й ускладнює розуміння понять, про які можна сказати простіше. Підручники мають містити тільки відомості про нові відкриття або нові думки про раніше відкрите, бути написаними ясно і доказово. Не можна видавати книги поспіхом; кожна має супроводжуватися покажчиком. Кожен підручник має бути, наскільки це можливо, за розміром невеликим, але вагомим за своїм змістом [10, 214–218].

Серед вітчизняних учених уперше системно почав досліджувати проблему якості навчальної літератури К.Ушинський. Він був переконаний, що для шкільної справи є шкідливими як відсутність конкуренції між підручниками, так і занадто часта їх зміна. На його думку, створення підручника — надзвичайно відповідальна справа, що потребує різнобічної критики, широкого використання попереднього досвіду, обов'язкового врахування зауважень та рекомендацій науковців і практиків [14, 46].

Ще в середині ХІХ ст. наш співвітчизник уперше визначив основні засади теорії підручникотворення, складовими частинами якої є процеси *розробки під-*

ручника й перевірки його якості. Крім того, К.Ушинський дійшов висновку про необхідність врахування в процесі розроблення підручників *вимог дидактики та методичних особливостей* викладання конкретного предмета, що стало значним поштовхом до переосмислення багатьох аспектів проблеми якості навчальної літератури, заклало фундамент для становлення нової наукової дисципліни — підручникомознавства. Слід зазначити, що К.Ушинський одним із перших почав вживати термін «підручникомознавство», але, на жаль, чітко його не визначив.

Значний внесок у становлення й розвиток вітчизняного підручникомознавства зробили відомі педагоги ХХ ст. Г.Ващенко, М.Вашуленко, О.Дубинчук, Н.Менчинська, Є.Перовський, В.Бейлінсон, В.Беспалько, Д.Зуєв, Ю.Бабанський, Б.Коротяєв, В.Онищук, В.Паламарчук, В.Помагайби, Н.Тупальський та ін. На сучасному етапі означена проблема залишається досить важливою і привертає увагу науковців (О.Аніщенко, Т.Антонова, Р.Арцишевський, П.Атаманчук, В.Бевз, Л.Березівська, Н.Бібік, Т.Бойченко, М.Бурда, Н.Буринська, А.Гірняк, Л.Горяна, В.Грищенко, І.Гудзик, Л.Денисенко, Ю.Завалевський, С.Когутенко, Я.Кодлюк, Ю.Кузнецов, Т.Лукіна, О.Ляшенко, В.Мадзігон, І.Малафіїк, Н.Матяш, І.Оленюк, О.Савченко, Ю.Терещенко, О.Топузов, О.Хари-тонова, А.Фурман, В.Яценко та ін.). Проте на сьогодні поняття підручникомознавства залишається до кінця не визначеним і не структурованим.

Метою цієї статті є спроба подати результати історико-логічного аналізу поглядів на проблему якості шкільної навчальної літератури та пошуку оптимальних і раціональних методів її аналізу у контексті розвитку теорії підручникомовтворення.

Виклад основного матеріалу

В основі підручникомознавства, на нашу думку, лежать *теорія підручника*, яка, за Д.Зуєвим, є системою глибокого наукового обґрунтування головних його параметрів, покликаною вивчати закономірності створення навчальної літератури, допомагати її розвитку. Виділяючи сферу застосування теорії підручника, учений підкреслює, що об'єктом її дослідження виступає не лише змістовий бік предмета, а й закономірності конструювання матеріальної основи підручника, власне, книги. Саме у зазначеному аспекті проявляється зв'язок теорії шкільного підручника як з дидактикою, психологією, методикою викладання конкретного навчального предмета, так і з книгознавством (типологія навчальної літератури, архітектоніка підручника, поліграфічне оформлення тощо). Однак слід мати на увазі, що підручник моделює цілісний процес навчання (зміст, форми, методи тощо), тому він, передусім, є об'єктом педагогічних досліджень, зокрема дидактичних, а наука про нього — галуззю педагогіки (дидактики) [6, 250].

Враховуючи той факт, що зміст освіти реалізується через навчальні предмети (мову, математику, природознавство тощо), закономірно виникає питання

про доцільність існування цілісної теорії шкільного підручника. Можливо, доречно говорити про теорію підручника з конкретного навчального предмета [9, 16].

Науці відомі положення про двоєрівневу структуру теорії підручника (Д.Зуєв, І.Лернер, С.Сятковський). Перший рівень — *загальнотеоретичний*. Незважаючи на те, що підручник відображає зміст конкретного навчального предмета, йому притаманні спільні ознаки, характерні для всіх типів підручників. Саме цей факт дає змогу стверджувати про існування загальної теорії підручника, предметом вивчення якої є універсальні принципи конструювання навчальної книги (загальнодидактичний рівень), а кінцевою метою — «побудова універсальної моделі підручника». Другий рівень — *методичний*. Він знаходить своє вираження в реалізації загальних положень побудови книги щодо розробки конкретного підручника з урахуванням особливостей навчального предмета, вікових особливостей учнів, типу школи тощо [9, 17].

Спроба створити цілісну дидактичну теорію підручника належить В.Беспалькові [1]. Він розглядає підручник як засіб, за допомогою якого моделюються основні властивості педагогічної системи, а потім, відповідно до моделі, організовується навчальний процес.

Найважливішими аспектами теорії шкільного підручника вчені вважають дидактичні, психологічні, гігієнічні й книгознавчі вимоги до його створення; реалізацію у підручнику всіх компонентів змісту освіти, системності розгортання матеріалу; принципи і критерії відбору наукових знань; вимоги до структури підручника, ілюстративного матеріалу, апаратів орієнтування й організації засвоєння; реалізацію освітнього, розвивального і виховного потенціалів підручника [4; 5; 11].

Термін «теорія шкільного підручника», як зазначає Я.Кодлюк, — не єдиний (хоча і найуживаніший) у науковому обігу на позначення цієї галузі знань. Ще у 70–80-х рр. минулого століття деякі вчені зауважували на те, що він не може повністю задовольнити сучасну науку, і пропонували повернутися до терміна, був у вжитку наприкінці XIX — на початку XX ст., — «підручничознавство». Саме він, як зазначав Н.Тупальський, міг би забезпечити комплексний підхід до проблем навчальної книги, оскільки інтегрує знання про характер, сутність і зміст підручника, про основні закономірності його створення, про умови, форми і шляхи підвищення якості підручника, про взаємозв'язок між різними типами, видами і формами підручників, про вплив підручника на розвиток науки, на ефективність освіти, виховання, розвитку тощо. Ця галузь науки, на його думку, має містити історію підручника, методику і теорію. Підкреслюючи значущість історії науки про підручник (її завдання вчений вбачав у тому, «щоби не відкривати вже відкрите, а будувати систему науки на фундаменті перевірених практикою принципів і положень») та методики створення і використання підручника, центральне місце у цій науковій дисципліні відводилося теорії, покликаній бути своєрідною парадигмою підручничознавства [13, 140].

Розвиваючи ці ідеї у сучасній науці, Т.Бойченко стверджує, що категорі-

альний рівень будь-якого терміна можна визнавати, якщо він відповідає таким критеріям, як онтологічний, лінгвістичний, діяльнісний, когнітивний, епістемологічний. Розгляд терміна «підручник» за *онтологічним* критерієм дає змогу наголосити, що від часу існування людства все, що було під рукою і могло бути використане як навчальний засіб, мало сенс підручника (пісок, на якому писали знаки; глиняні таблички з клинописом; папірус з ієрогліфами; сувої та книжки з пергаменту; книжка в сучасному її вигляді; книжка на електронному носії). *Лінгвістичний* критерій дає змогу стверджувати: у мовах народів світу, у яких є поняття «школа», є й слово «підручник». За *діяльнісним* критерієм щодення характеризується неодмінним використанням величезної кількості підручників з різних галузей знання. Оскільки відбувається постійне продукування людством знання про підручник у вигляді різнорівневих блоків інформації — ідей, гіпотез, концепцій, законів, закономірностей, принципів, теорій, методів, методик, справедливим щодо підручника як категорії є й *когнітивний* критерій. Таким же є *епістемологічний* критерій щодо категорійності поняття «підручник», адже підручник є предметом постійного, різнорівневого й різнорівневого вивчення таких фундаментальних наук, як педагогіка, психологія, соціологія, інформатика тощо, а також будь-яких навчальних дисциплін, розглянутих у «вузькому», прикладному аспекті, які вивчаються з неодмінним використанням підручника [3, 46].

На жаль, позиція Н.Тупальського свого часу залишилася майже не поміченою науковцями. Проте гадаємо, вона заслуговує більш серйозної уваги та глибокого вивчення, особливо у світлі сучасних вимог до якості навчальної літератури.

Як зазначалося вище, важливими аспектами як *теорії підручника*, так і *підручничознавства* вчені *книгознавчі* аспекти створення і функціонування навчальної книги. Тому, на нашу думку, доцільно детальніше розглянути поняття «*книгознавство*».

Книгознавство — це: 1) комплекс наук про книгу та книжкову справу; 2) теоретична дисципліна про книгу і книжкову справу, синонім поняття «бібліологія». Термін «книгознавство» (*Bhcherkunde*) для означення науки про книгу було уведено ще у 2-й половині XVIII ст. Уперше його запровадив австрійський бібліограф і теоретик науки про книгу М.Деніс, однак до сьогодні загальноприйнятого визначення книгознавства як наукової дисципліни не існує [8].

У межах книгознавчих досліджень книгу розглядають як складову матеріальної культури, вивчають її основні елементи, типологію, функції, зокрема соціальну. До книгознавчого комплексу наук традиційно включають: загальну теорію книгознавства, науки про видавничу справу, поліграфію, розповсюдження книжок (бібліополістику), бібліотечну справу (бібліотекознавство), бібліографію (бібліографознавство), теорію бібліофільства тощо. Кожна з книгознавчих дисциплін становить, зі свого боку, комплекс порівняно самостійних галузей знань, наприклад, до науки про видавничу справу належать теорія редагування, економіка видавничої справи, теорія мистецтва книги, основи видавничої техніки тощо [8].

Книгознавство, на думку М.Лисовського, має всі ознаки справжньої наукової дисципліни: власний предмет вивчення (книгу в широкому розумінні цього слова), межі, обсяг і метод (бібліологічний метод). Учений уперше ще на початку ХХ ст. визначив методологію книгознавства, поширив сферу дії цієї дисципліни [2].

Далі у цьому напрямку пішов Л.Живний. На його думку, книгознавство є просто «наукою про книгу». Під книгою слід розуміти, взагалі будь-який «графічний документ». Подібно до структури інших наукових галузей, він ділить книгознавство на дві частини: *загальну* і *спеціальну*. Загальна частина (бібліософія) містить вступні, теоретичні відомості про книгу, а спеціальна частина — конкретні, спеціальні відомості про книгу, ділиться на низку ієрархічно підпорядкованих спеціальних книгознавчих галузей. Їх може бути стільки, скільки, взагалі, може бути бібліологічних явищ. Кожна галузь спеціального книгознавства має власні теорію й практику [15].

Першим, хто почав працювати у галузі книгознавства в навчальних і наукових закладах, що діяли на території України, був бібліотекар Волинського ліцею, а згодом — університету ім. св. Володимира в Києві П.Ярковський (першій половині ХІХ ст.).

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. книгознавчі теми з'явилися у працях багатьох українських учених, зокрема істориків, літературознавців та освітян. Стрімке зростання та становлення української книгознавчої наукової школи відбулося уже в період національно-культурного підйому 20-х рр. Саме у цей час було започатковано книгознавчі часописи, зокрема «Книгар» та «Бібліологічні вісті», на сторінках яких публікувалися численні книгознавчі розвідки як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. У Києві почав діяти Український науковий інститут книгознавства (1922–1936 рр.). Пріоритетними напрямками його роботи були дослідження в галузі історії української книги (С.Маслов, П.Попов, О.Балицький, С.Єфремов), періодики (В.Ігнатієнко), мистецтва книги (М.Макаренко, Д.Щербаківський), теорії та практики укладання українського бібліографічного репертуару (Ю.Меженко, Я.Стешенко, С.Маслов, П.Іноземцев). У 1928–1929 рр. при Академії наук України діяло Українське бібліологічне товариство, основним напрямом роботи якого було вивчення мистецтва вітчизняної книги. Розвивалося книгознавство і в емігрантських осередках. Найрезультативнішими в цій галузі були дослідження Л.Биковського та С.Сірополка [7].

Розгром радянського, зокрема українського, книгознавства стався у 1931 р. Гострої критики зазнали «ідеалістичні та націоналістичні засади буржуазного українського книгознавства», діяльність Інституту книгознавства, журналу «Бібліологічні вісті». Те саме відбувалося і в Академії наук. Значну частину книгознавців було репресовано (П.Балицького, Я.Стешенка, М.Іванченка, Й.Залевського, М.Макаренка, А.Артюхова, К.Довгаля, С.Якубовського, В.Іванушкіна, С.Кондру та ін.). Ті, що лишалися на волі, відійшли від книгознавчих досліджень

(принаймні не публікували своїх праць) або виїхали з України. До кінця 1950-х рр. в УРСР термін «книгознавство» вийшов з активного вжитку [7].

Відродження книгознавчих досліджень починається у 1960-х рр. Книгознавство тоді формувалось у тісному взаємозв'язку з філологічними, історичними та педагогічними науками як міждисциплінарне наукове знання [8].

Сучасні українські дослідники, як зазначає Я.Ісаєвич, проблем теорії книгознавства торкаються надзвичайно рідко, у більшості виданих в Україні статей автори обмежуються викладом концепцій сучасних російських учених, хоча є ділянки книгознавства, теоретичне узагальнення яких є заслугою і пріоритетом українських учених (праці Л.Дубровіної, де вперше всебічно розкрито теоретичні й практичні аспекти кодикології та кодикографії в межах книгознавчого комплексу, а також цикл досліджень Г.Ковальчук, у яких обґрунтовано концепцію книжкового пам'яткознавства) [7].

Водночас, як пише В.Медведева, слід визнати, що в Україні дотепер немає загальних теоретичних досліджень, які передбачали б розгляд книгознавства як системи, методологічного обґрунтування його спрямування, структури і пріоритетів [12]. В Україні донедавна не вивчалось місце книжок у контексті всіх засобів сучасної комунікації, не здійснювався порівняльний аналіз книжки в зіставленні з такими носіями інформації, як радіо, телебачення, Інтернет.

Проте є вже перші обнадійливі спроби розвивати цю надзвичайно перспективну галузь. Ідеться, передусім, про підручничознавчі дослідження, результати яких регулярно публікуються переважно у збірниках наукових праць «Проблеми сучасного підручника» Інституту педагогіки НАПН України, «Вісник післядипломної освіти» Університету менеджменту освіти НАПН України, «Педагогічний вісник» Кіровоградського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. Василя Сухомлинського та в деяких інших виданнях.

Висновки

Можна виокремити два підходи до формулювання поняття «підручничознавство».

Перший підхід відносить підручничознавство до галузі педагогічних наук, хоча й з певними уточненнями та посиланнями на важливість книгознавчих аспектів. Деякі вчені майже ототожнюють поняття «підручничознавство» і «підручникотворення».

Другий підхід полягає у наданні підручничознавству передусім книгознавчого, а вже потім — педагогічного характеру, ґрунтується на визначенні книгознавства як наукової галузі, що має дві складові: загальну і спеціальну. До спеціального книгознавства відносять і підручничознавство.

Наступним етапом нашого дослідження має бути підготовка необхідного теоретичного матеріалу для підтвердження одного з підходів або формулювання третього, а також спроба добору ключових слів для визначення поняття сучасного підручничознавства. Слід також здійснити порівняльний аналіз тер-

мінів «теорія підручника» і «підручничкознавство», оскільки вони, на нашу думку, не є тотожними.

ЛІТЕРАТУРА

1. Беспалько В.П. Теория учебника: дидактический аспект / В.П.Беспалько. — М. : Педагогика, 1988. — 160 с.
2. Биковський Л. До методології книгознавства / Л.Биковський: наук. зб. Укр. віл. акад. наук у США. — Нью-Йорк, 1953. — Ч. 2. — С. 12–17. — Режим доступу : <http://www.library.edu-ua.net/id/1060/>
3. Бойченко Т.Є. Теоретико-методологічні засади розробки підручника «Основи здоров'я» / Т.Є.Бойченко // Наукові записки. — Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В.Винниченка, 2010. — Вип. 91. — С. 45–50. — (Серія: Педагогічні науки).
4. Бурда М.І. Теорія шкільного підручника як предмет педагогічного дослідження / М.І.Бурда // Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць «Комп'ютер у школі та сім'ї», 1999. — С. 6–8.
5. Гончарова Н.А. Научные основы художественного конструирования учебников / Н.А.Гончарова // Проблемы школьного учебника. — 1981. — Вип. 9. — С. 222–232.
6. Зуев Д.Д. Научно-организационные проблемы развития теории школьного учебника / Д.Д.Зуев // Проблемы школьного учебника. — М. : Просвещение, 1978. — Вып. 6. — С. 245–258.
7. Ісаєвич Я.Д. Українське книгознавство: етапи розвитку / Я.Д.Ісаєвич // Вісник Львівського університету. — 2006. — Вип. 1. — С. 7–19. — (Серія: Книгознавство).
8. Ковальчук Г.І. Книгознавство та дослідження історії книги в Україні / Г.І.Ковальчук . / Веб-сайт Ін-ту історії України НАН України. — Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?l=ENU&verbvar=Knygoznavstvo&abcvar=14&bbcvar=17>
9. Кодлюк Я.П. Теорія і практика підручникотворення у галузі початкової освіти України (1960–2000 рр.): дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Я.П.Кодлюк. — К., 2005. — 450 с.
10. Коменский Я.А. Фрагменты из учебников / Я.А.Коменский // Избранные педагогические сочинения : в 2 т. — М. : Педагогика, 1982. — Т. 2. — С. 208–233.
11. Мадзігон В. Підручник нового покоління: яким йому бути / В.Мадзігон // Підручник XXI століття. — 2003. — № 1–4. — С. 41–42.
12. Медведєва В. Книгознавчий аспект сучасної культурної політики / В.Медведєва // Наукові праці НБУВ. — К., 2003. — Вип. 10. — С. 316.
13. Тупальский Н. Учебник как объект педагогических исследований / Н.Тупальский // Советская педагогика. — 1982. — № 5. — С. 140–141.
14. Ушинський К.Д. Про користь педагогічної літератури / К.Д.Ушинський // Твори : у 6 т. — К. : Рад. школа, 1954. — Т. 1. — С. 33–50.
15. Żivny L.J. Bibliografia i bibliologia. Pojecie, przedmiot, rozwój [Zasoby elektroniczne] / L.J.Żivny. — Warszawa-Wilno 1936, 81 ст. // Ukraiński swobodnie Library w Toronto. — Tryb dostępu : <http://www.utoronto.ca/elul/Main-Ukr.html>

Рассматривается теоретический аспект проблемы отбора методов анализа, критериев и индикаторов оценки школьной учебной литературы.

Ключевые слова: *качество образования, разработка учебников, методы экспертизы школьной учебной литературы, требования к современному учебнику.*

A theoretical aspect of the selection methods of analysis, evaluation criteria and indicators of school textbooks.

Key words: *quality of education, bookmaking, methods of quality investigation of school educational literature, school books' standards.*